वासुदेवोपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक

डॉ. नीलेश जोशी

M.A. Sanskrit, NET, SET, Ph.D. व्याकरणशास्त्री

॥ग्रन्थ एव गुरुः॥

eBook Publication Pvt. Ltd.®

वासुदेवोपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक

डॉ. नीलेश जोशी

M.A. Sanskrit, NET, SET, Ph.D. व्याकरणशास्त्री

॥ग्रन्थ एव गुरुः॥

eBook Publication Pvt. Ltd.®

प्रथमावृत्ती : एप्रिल २०१७

वासुदेवोपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक : डॉ. नीलेश जोशी,

वरिष्ठ भाषाशास्त्रज्ञ, IIT मुंबई,

पवई, महाराष्ट्र ४०००७६

प्रथमावृत्ती : राम नवमी, ४ एप्रिल, २०१७

प्रकाशक:

eBook Publication Pvt. Ltd.®

4/47, उदय को. हौ. सोसायटी,

आरे रोड, गोरेगाव पश्चिम,

मुंबई, महाराष्ट्र, भारत, ४०००६२

Telephone: +91 7038164022

Email: publicationebook@gmail.com

Website: https://archive.org/details/@ebook_publcation

eBook Terms & Conditions

1. This eBook* may be

a. Distributed without modification or sale.

b. Copied for personal and educational use.

c. Printed for personal and educational use.

2. This eBook* may NOT be

a. Sold individually or as part of package.

b. Modified in any way.

c. Reversed-engineered.

***eBook refers to this PDF and any of its content including pages and images in either electronic or printed form.**

संपादकीय

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

यत्सर्वहृदयागारं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

वस्तुतो यन्निराधारं वासुदेवपदं भजे ।।

जे सर्व हृदयरूपी भांडार आहे, जेथे सगळे प्रतिष्ठित होते, पण वास्तविकपणे जे स्वयं निराधार आहे, अशा वासुदेवपदाचे मी सेवन, भजन करतो.

नारदमुनी व भगवान वासुदेव यांचा संवाद येथे वर्णिला असून नारदमुनींनी ऊर्ध्व पुंड्र धारण विधी विचारला आहे. भगवानांनी गोपीचंदन समंत्रक कसे, कुठे , किती प्रमाणात धारण करावे हे सविस्तर सांगितले आहे. यादृष्टीने हे उपनिषद महत्त्वाचे आहे.

eBook Publication Pvt. Ltd.® या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्याचे मान्य केले त्याबद्दल मी त्यांचा विशेष आभारी आहे. वाचकांना हे छोटेखानी अप्रसिद्ध उपनिषद आवडेल, अशी आशा व्यक्त करतो. बाकी यशापयशबद्दलच्या अवघ्या आशा श्रीरामार्पण !!

डॉ.नीलेश जोशी

राम नवमी, ४ एप्रिल, २०१७

वासुदेवोपनिषत्

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

यत्सर्वहृदयागारं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

वस्तुतो यन्निराधारं वासुदेवपदं भजे ।।

जे सर्व हृदयरूपी भांडार आहे, जेथे सगळे प्रतिष्ठित होते, पण वास्तविकपणे जे स्वयं निराधार आहे, अशा वासुदेवपदाचे मी सेवन, भजन करतो.

॥ शान्तिपाठः ॥

ॐ आप्यायन्तु मामाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

हे परब्रह्म, परमात्मा ! माझी अंगे, वाणी, प्राण, डोळे, कान, सगळी इंद्रिये आणि शक्ती परिपुष्ट होवोत. उपनिषदांमध्ये प्रतिपादन केलेले सर्वस्वरूप ब्रह्माचा मी अस्वीकार करू नये आणि त्या ब्रह्माने माझा कधीही परित्याग करू नये. त्याचे माझ्याशी अतूट संबंध राहोत. माझ्याशी अतूट संबंध राहोत. उपनिषदांमध्ये प्रतिपादन केलेला धर्म जो परमात्म्यामध्ये निरत असतो, तो माझ्यामध्ये निरंतर राहोत, तो माझ्यामध्ये निरंतर राहोत.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

====

ॐ नमस्कृत्य भगवान्नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ अधीहि भगवन्नूर्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यमन्त्रस्थानादिसहितं मे ब्रूहीति ।

नारदमुनींनी सर्वेश्वर भगवान वासुदेवांना नमस्कार करून विचारले, “हे भगवन् ! द्रव्य, मंत्र, स्थान इत्यादी सहित ऊर्ध्व पुंड्र (उभा चंदनाचा टिळा) धारण करण्याचा विधी सांगावा.”

तं होवाच भगवान्वासुदेवो वैकुण्ठस्थानादुत्पन्नं मम प्रीतिकरं मद्भक्तैर्ब्रह्मादिभिर्धारितं विष्णुचन्दनं ममाङ्गे प्रतिदिनमालिप्तं गोपीभिः प्रक्षालनाद्गोपीचन्दनमाख्यातं मदङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थान्तःस्थितं चक्रसमायुक्तं पीतवर्णं मुक्तिसाधनं भवति ।

नारदमुनींना भगवान वासुदेव म्हणाले, " वैकुंठात उत्पन्न झालेले, ब्रह्म इत्यादी माझे भक्त जे धारण करतात, मला प्रसन्न करणारे, विष्णुचंदन माझ्या अंगावर गोपी दररोज लावतात. गोपींनी प्रक्षालन केल्यामुळे त्यास 'गोपीचंदन' म्हणतात. माझ्या अंगावरील ते पवित्र उपलेपन चक्रतीर्थात स्थित आहे. चक्रासहित, पिवळ्या रंगाचे (गोपीचंदन) मुक्ती देणारे आहे."

अथ गोपीचन्दनं नमस्कृत्वोद्धृत्य

गोपीचन्दन पापघ्न विष्णुदेहसमुद्भव ।

चक्राङ्कित नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव ।

इमं मे गङ्गे इति जलमादाय विष्णोर्नुकमिति मर्दयेत् । अतो देवा अवन्तु न इत्येतन्मन्त्रैर्विष्णुगायत्र्या केशवादिनामभिर्वा धारयेत् ।

प्रथम गोपीचंदनास नमस्कार करून हातात घेऊन (पुढील मंत्राने प्रार्थना करावी)

गोपीचन्दन पापघ्न विष्णुदेहसमुद्भव ।

चक्राङ्कित नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव ।

(विष्णूंच्या देहातून उत्पन्न झालेले, पापनाशक, गोपीचंदन ! हे चक्रांकित ! तुला नमस्कार असो. तुझी धारणा केल्यामुळे मुक्ती देणारे होवो.)

यानंतर

इमं में गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या।

असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया॥ ऋ.१०.७५.५

या मंत्राने पाणी घेऊन त्यानंतर

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि।

यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः॥ ऋ.सं.१.१५४.१

वरील मंत्राने चंदन उगाळावे. त्यानंतर

अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे।

पृथिव्याः सप्त धामभिः॥ ऋ.सं.१.२२.१६

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः।

दिवीव चक्षुराततम्॥ ऋ.सं.१.२२.२०

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते।

विष्णोर्यत्परमं पदम्॥ ऋ.सं.१.२२.२१

या तीन ऋग्वेदमंत्रांनी तसेच विष्णुगायत्रीने (**म्हणजे नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि ॥ तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥**) किंवा **केशवाय नमः नारायणाय नमः,** इत्यादी नावांनी तीन तीन वेळा अभिमंत्रित करून धारण करावे.

ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटहृदयकण्ठबाहूमूलेषु वैष्णवगायत्र्या कृष्णादिनामभिर्वा धारयेत् । इति त्रिवारमभिमन्त्र्य

शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत ।

गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम् ।

इति ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिद्वादशस्थलेष्वनामिकाङ्गुल्या वैष्णवगायत्र्या केशवादिनामभिर्वा धारयेत् ।

ब्रह्मचारी किंवा वानप्रस्थाश्रमी व्यक्तीने कपाळ, हृदय, कंठ, बाहुमूळ या ठिकाणी वैष्णवगायत्रीपूर्वक किंवा कृष्ण, सत्य, सात्वत, इत्यादी पाच नावांचे पठनपूर्वक गोपीचंदन धारण करावे. ते तीन-तीन वेळा अभिमंत्रित करून

शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत ।

गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतम् ।[1]

या श्लोकाने ध्यान करून गृहस्थाश्रमी व्यक्तीने कपाळ, उदर, हृदय, कंठ, दोन्ही हात, दोन्ही कुक्षी, कान, पाठ, मानेच्या मागे आणि मस्तक या बारा ठिकाणी अनामिका नामक बोटाने वैष्णवगायत्रीपूर्वक किंवा केशव, नारायण, माधव, इत्यादी बारा नावांच्या पठनपूर्वक गोपीचंदन धारण करावे.

---

[1] शंख, चक्र, गदा हातात धारण केलेल्या, द्वारका नगरीत राहणाऱ्या, हे अच्युत ! हे कमललोचन, गोविंद ! शरण आलेल्या माझे रक्षण करा.

ब्रह्मचारी गृहस्थो वा ललाटहृदयकण्ठबाहूमूलेषु वैष्णवगायत्र्या कृष्णादिनामभिर्वा धारयेत् ।

ब्रह्मचारी किंवा गृहस्थाश्रमी व्यक्तीने कपाळ, हृदय, कंठ, हात या ठिकाणी वैष्णवगायत्रीपूर्वक किंवा कृष्ण, सत्य, सात्वत, इत्यादी पाच नाम जपपूर्वक गोपीचंदन धारण करावे.

यतिस्तर्जन्या शिरोललाटहृदयेषु प्रणवेनैव धारयेत् ।

यतीने तर्जनी नामक बोटाने शिर, कपाळ, हृदय या ठिकाणी प्रणवाच्या पठणाने गोपीचंदन धारण करावे.

ब्रह्मादयस्त्रयो मूर्तयस्तिस्रो व्याहृतयस्त्रीणि छन्दांसि त्रयोऽग्नय इति ज्योतिष्मन्तस्त्रयः कालास्तिस्रोऽवस्थास्त्रय आत्मानः पुण्ड्रात्रय ऊर्ध्वा अकार उकारो मकार एते प्रणवमयोर्ध्वपुण्ड्रास्तदात्मा सदेतदोमिति । तानेकधा समभवत् ।

ब्रह्मा, विष्णू, महेश या तीन मूर्ती, भूः,भुवः, स्वः या तीन व्याहृती, तीन छंद (गणछंद, मात्राछंद, वृत्तछंद), ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद हे तीन वेद, तीन अग्नी (आहवनीय, गार्हपत्य, दक्षिणाग्नी), तीन ज्योतिष्मान (चंद्र, सूर्य, अग्नी), तीन काळ (वर्तमान, भूत, भविष्य), तीन अवस्था (जागृत, स्वप्न, सुषुप्ती), त्रिविध आत्मा (क्षर, अक्षर, परमात्मा), तीन पुंड्र (म्हणजे अ-उ-म) हे सर्व प्रणवमय ऊर्ध्वपुंड्राचे स्वरूप आहे, त्यामुळे ते एक होत.

ऊर्ध्वमुन्नमयत इत्योङ्काराधिकारी । तस्मादूर्ध्वपुण्ड्रं धारयेत् । परमहंसो ललाटे प्रणवेनैकमूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेत् । तत्त्वप्रदीपप्रकाशं स्वात्मानं पश्यन्योगी मत्सायुज्यमवाप्नोति ।

ओंकाराच्या अधिकारी व्यक्तीचे ऊर्ध्वलोकी उन्नयन होवो म्हणून ऊर्ध्व पुंड्र धारण करावे. परमहंस योगी जनांनी कपाळावर प्रणवाद्वारे एक ऊर्ध्व पुंड्र धारण करावे. तेथे (कपाळावर) दिव्याच्या प्रकाशाप्रमाणे स्वात्म्याला पाहत योगी माझे (विष्णूंचे) सायुज्य प्राप्त करतो.

अथ वा न्यस्तहृदयपुण्ड्रमध्ये वा हृदयकमलमध्ये वा ।

तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थिता ।

अथवा संन्याशी व्यक्तींनी हृदय पुंड्रामध्ये किंवा हृदय कमळाच्या मध्ये अत्यंत सूक्ष्म अग्निशिखा ऊर्ध्वमुखी स्थित आहे.

नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेव भास्वरा ।

नीवारशूकवत्तन्वी परमात्मा व्यवस्थित इति ।

ती अग्निशिखा नीलोत्पलातील तंतूप्रमाणे, विद्युल्लते समान प्रकाशमान आहे. नीवार तंतूप्रमाणे अतिशय कोमल विद्युल्लते समान प्रकाशमान आहे. त्या शिखेच्या मध्ये परमात्मा स्थिर आहे.

अतः पुण्ड्रस्थं हृदयपुण्डरीकेषु तमभ्यसेत् ।

क्रमादेवं स्वात्मानं भावयेन्मां परं हरिम् ।

म्हणून हृदय कमळामध्ये पुंड्रात असलेल्या त्या परमात्म्याचे ध्यान करावे. अशा प्रकारे क्रमशः आत्म्याच्या रूपात माझी परम हरी रूपात भावना करावी.

एकाग्रमनसा यो मां ध्यायते हरिमव्ययम् ।

हृत्पङ्कजे च स्वात्मानं स मुक्तो नात्र संशयः ।

जो एकाग्र मनाने माझे अद्वैतरूप हरीचे हृदय कमळात आपल्या आत्मस्वरुपात ध्यान करतो, तो मुक्त होतो यात संशय नाही.

मद्रूपमद्वयं ब्रह्म आदिमध्यान्तवर्जितम् ।

स्वप्रभं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चाव्ययम् ।

किंवा जो भक्तीने माझे अव्यय, ब्रह्म (व्यापक) आदि-मध्य-अन्तरहित, स्वयंप्रकाशी, सच्चिदानंद स्वरूप जाणतो (तो मुक्त होतो, यात संशय नाही).

एको विष्णुरनेकेषु जङ्गमस्थावरेषु च ।

अनुस्युतो वसत्यात्मा भूतेष्वहमवस्थितः ।

मी एकमेव विष्णू अनेक रूपांमध्ये जंगम आणि स्थावर भूतांमध्ये ओतःप्रोत होऊन त्यांच्यात आत्मरूपाने निवास करतो.

तैलं तिलेषु काष्ठेषु वह्निः क्षीरे घृतं यथा ।

गन्धः पुष्पेषु भूतेषु तथात्मावस्थितो ह्यहम् ।

जसे तिळामध्ये तेल, लाकडामध्ये अग्नी, दुधामध्ये तूप, फुलांमध्ये सुगंध असतो, तसा सर्व भूतांमध्ये आत्मरूपाने मी स्थिर आहे.

ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृदये चिद्रविं हरिम् ।

गोपीचन्दनमालिप्य तत्र ध्यात्वाप्नुयात्परम् ।

ब्रह्मरंध्रात, दोन्ही भुवयांमध्ये आणि हृदयात चेतना रूपी सूर्यासमान हरीचे याठिकाणी गोपीचंदन लावून ध्यान केल्यामुळे परमतत्त्वाची प्राप्ती होईल.

ऊर्ध्वदण्डोर्ध्वरेताश्च ऊर्ध्वपुण्ड्रोर्ध्वयोगवान् ।

ऊर्ध्वं पदमवाप्नोति यतिरूर्ध्वचतुष्कवान् ।

ऊर्ध्वदंड धारण करणारा, ऊर्ध्वरेटा (ब्रह्मचारी), ऊर्ध्वपुंड्र धारण करणारा, तसेच ऊर्ध्वयोगाचे अनुष्ठान करणारा असे हे ऊर्ध्वचतुष्टयाने संपन्न यती (संन्यासी) ऊर्ध्वपद (मोक्ष) प्राप्त करतात.

इत्येतन्निश्चितं ज्ञानं मद्भक्त्या सिध्यति स्वयम् ।

नित्यमेकाग्रभक्तिः स्याद्गोपीचन्दनधारणात् ।

असे हे निश्चित ज्ञान आहे, जे माझ्या भक्तीने स्वयं सिद्ध होते आणि नित्य गोपीचंदन धारण केल्यामुळे एकाग्र भक्ती प्राप्त होते.

ब्राह्मणानां तु सर्वेषां वैदिकानामनुत्तमम् ।

गोपीचन्दनवारिभ्यामूर्ध्वपुण्ड्रं विधीयते ।

वैदिक ज्ञानाने संपन्न सर्वश्रेष्ठ सर्व ब्राह्मणांसाठी पाण्यासह गोपीचंदनाचे ऊर्ध्वपुंड्र धारण करावे, असे विधान आहे.

यो गोपीचन्दनाभावे तुलसीमूलमृत्तिकाम् ।

मुमुक्षुर्धारयेन्नित्यमपरोक्षात्मसिद्धये ।

जो मोक्ष मिळवण्याची इच्छा करणाऱ्याने अपरोक्ष आत्मदर्शनाच्या सिद्धीसाठी गोपीचंदनाच्या अभावी तुळशीच्या मुळाशी असलेल्या मातीने नित्य पुंड्र (टिळा) धारण करावा.

अतिरात्राग्निहोत्रभस्मनाग्नेर्भसितमिदंविष्णुस्त्रीणि

पदेति मन्त्रैर्वैष्णवगायत्र्या प्रणवेनोद्धूलनं कुर्यात् ।

एवं विधिना गोपीचन्दनं च धारयेत् ।

रात्री अग्निहोत्रातील भस्म

अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि चितःस्थ परिचित ऊर्ध्वचितः श्रयद्ध्वम् ।। वाज.सं.१२.४३

या मंत्राने घेऊन

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम्।

समूळ्हमस्य पांसुरे॥ ऋ.सं.१.२२.१७

या मंत्राने भस्म मळून घ्यावे तसेच

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः।

अतो धर्माणि धारयन्॥ ऋ.सं.१.२२.१८

या मंत्राने आणि वैष्णवगायत्रीने तसेच (संन्याशी असेल तर) प्रणवाने शरीरावर लावावे. अशा प्रकारे विधिवत गोपीचंदन धारण करावे.

यस्त्वधीते वा स सर्वपातकेभ्यः पूतो भवति ।

पापबुद्धिस्तस्य न जायते । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति ।

स सर्वैर्यज्ञैर्याजितो भवति । स सर्वैर्देवैः पूज्यो भवति ।

जो या उपनिषदाचे अध्ययन करतो, तो सर्व पातकांतून मुक्त होतो, पावन होतो. त्याला पापबुद्धी निर्माण होत नाही. तो सर्व तीर्थक्षेत्रात केलेल्या स्नानाचे फळ प्राप्त करतो. तो सर्व यज्ञांनी यजन करणारा होतो. सर्व देवांकडून पूजनीय होतो.

श्रीमन्नारायणे मय्यचञ्चला भक्तिश्च भवति ।

स सम्यग्ज्ञानं च लब्ध्वा विष्णुसायुज्यमवाप्नोति ।

न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते इत्याह भगवान्वासुदेवः ।

त्याला माझी नारायणाची अचल भक्ती प्राप्त होते. तो योग्य ज्ञान प्रपात करून विष्णूंचे सायुज्य मिळवतो आणि मग त्याचा पुनर्जन्म मृत्यू घडत नाही, त्याचा पुनर्जन्म मृत्यू घडत नाही, असे भगवान वासुदेव म्हणाले.

यस्त्वेतद्वाधीते सोऽप्येवमेव भवतीत्यों सत्यमित्युपनिषत् ।।

हे उपनिषद जो अभ्यासतो, तो सुद्धा तसेच परमात्म्याशी सायुज्य प्राप्त करतो. हरि ॐ हे सत्य आहे, हे उपनिषद आहे.

॥ शान्तिपाठः ॥

ॐ आप्यायन्तु मामाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।।

इति वासुदेवोपनिषत्समाप्ता ।।

==================================

वासुदेवोपनिषद्

नारदमुनी व भगवान वासुदेव यांचा संवाद येथे वर्णिला असून नारदमुनींनी ऊर्ध्व पुंड्र धारण विधी विचारला आहे. भगवानांनी गोपीचंदन समंत्रक कसे, कुठे, किती प्रमाणात धारण करावे हे सविस्तर सांगितले आहे. यादृष्टीने हे उपनिषद महत्त्वाचे आहे.

डॉ.नीलेश जोशी

राम नवमी, ४ एप्रिल २०१७

॥ग्रन्थ एव गुरुः॥

eBook Publication Pvt. Ltd.®